

**Azərbaycan Şeirinin Kolonial və Postkolonial Mərhələlərində Bayraq, Şimal və Cənub
Metaforları**
**Flag, North and South Metaphors in the Colonial and Postcolonial Stages
of Azerbaijani Poetry**

**Elmira Məmmədova-
Kekeç**
E-mail:
mamedovaelmira4@gmail.com
Tel: +994518167674
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-3445-1569>
Bakı Avrasya Universiteti
Xəzər Universiteti

Xülasə: Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycanda xanlıqlar dövründə mərkəzi hakimiyyət qurula bilinməmiş və XIX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası tərəfindən işğal edilmişdir. Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə ikiyə bölünən Azərbaycanda siyasi motivli şeirlər Qasım bəy Zakir kimi şairlərin yaradıcılığından başlayaraq ortaya çıxmağa başlamışdır. Bir əsrə yaxın müstəmləkə altında olan Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimlərinin yaratdıqları Cümhuriyyətin ömrü isə, təəssüf ki, uzun olmamışdır. Lakin 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan milli siyasi şeiri formalaşmış, Əhməd Cavad başda olmaqla müstəqilliyi vəsf edən, üçrəngli bayrağı alqışlayan şairlərin yaradıcılıq nümunələrində anticolonial məzmun yer almışdır. Bayraq metaforu azadlığın rəmzi, şimal məcazi isə müstəmləkənin simvolu kimi verilmişdir. Azərbaycan ikinci dəfə bolşevik ruslar tərəfindən işğal edilib müstəmləkəyə çevrildikdən sonra isə bu metaforlar zamanla öz mahiyyətini dəyişmişdir. Süleyman Rüstəm başda olmaqla, kommunist şairlərin yaradıcılığında SSRİ bayrağını və ya sovetin məcazlar sistemində xüsusi yeri olan *qırmızı* ifadə edən al bayraq mədh edilmiş, üçrəngli bayrağı ananlar ya güllələnmiş, ya da sürgün edilmişdir. Eyni zamanda *şimal* metaforuna da poeziyanın münasibəti dəyişmişdir. Belə ki, müstəqillik mərhələsində işğal və əsarət rəmzi olan şimal, kolonial mərhələdə ədalət, xoşbəxtlik və günəş simvolları ilə təqdim edilmişdir. Məqalədə nəzər salınan *günəy* metaforu isə hər iki mərhələdə milli düşüncəli və kommunist şairlərin yaradıcılığında onların bütövlük və milli birliklə bağlı arzularını, Təbriz həsrətini və kədərini ifadə etmişdir.

Açar sözlər: *Metafor, kolonial, postkolonial, Azərbaycan, Məhəmmədəmin Rəsulzadə, poeziya*

Məqalənin gəldiyi
tarix/Received: 25.02.2025
Qəbul tarixi/Accepted:
04.06.2025
Nəşr tarixi/ Available Online:
15.10.2025

Abstract: After the death of Nader Shah in Azerbaijan, during the period of khanates, a central authority could not be established, and in the early 19th century, it was occupied by Tsarist Russia. Following the Treaty of Turkmenchay, which divided Azerbaijan into two parts, politically motivated poems began to emerge in the works of poets such as Gasim bey Zakir. Unfortunately, the Republic established by Azerbaijan's prominent socio-political figures after nearly a century of colonization did not last long. However, during 1918-1920, Azerbaijani national political poetry took shape, and anti-colonial content appeared in the creative works of poets, led by Ahmad Javad, who praised independence and celebrated the tricolor flag. The flag metaphor was presented as a symbol of freedom, while the northern metaphor symbolized colonization. After Azerbaijan was occupied for the second time by Bolshevik Russians and turned into a colony, these metaphors gradually changed their essence. Led by Suleyman Rustam, communist poets praised the USSR flag or the red flag, which held a special place in the Soviet system of metaphors, while those who mentioned the tricolor flag were either shot or exiled. Simultaneously, poetry's attitude toward the northern metaphor also changed. The north, which was a symbol of occupation and captivity during the independence period, was presented with symbols of justice, happiness, and sun during the colonial period. The southern metaphor examined in the paper expressed the aspirations for integrity and national unity, longing for Tabriz, and sorrow in the works of both nationally-minded and communist poets during both periods.

Keywords: *Metaphor, colonial, postcolonial, Azerbaijan, Mahammadamin Rasulzadeh, poetry*

Giriş / Introduction: Azərbaycan tarixinin məzmun diktəsinin altında formalaşan Azərbaycan ədəbiyyatı müxtəlif dövrlərdə fərqli mövzu və ideya xüsusiyyətlərinə malik olmuşdur. İlk yazılı mətnlər ərəb və fars dillərində yazılmış, daha sonrakı əsrlərdə isə islam dininin və ərəb mədəniyyətinin təsiri altında formalaşmışdır. Orta əsrlərə məxsus klassik məcazlar və qəliblər məhz bu ədəbi-mədəni sistemin tərkib hissəsi kimi yadda qalmış, dini-təsəvvüfi səciyyə daşması ilə xarakterizə olunmuşdur. XIX əsrə qədər ədəbiyyatda milli kimlik şüuru səciyyəvi olmadığı üçün islam inancında olan Şərq xalqlarının məcazlar sistemində müştərək cəhətlər ortaya çıxmışdır. XIX əsrdə Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunması, ermənilərin Qarabağ ərazisində məskunlaşdırılması, Azərbaycan dil mühitinə yeni bir dilin – ruscanın daxil olması, Rusiya məmurlarının hakim dairələrdə təmsil olunması və s. kimi ictimai-siyasi proseslər həmin yüzillikdə ənənəni yaşadan müəlliflərin yaradıcılığında belə yeniliklərdən qaynaqlanan bədii təzahürlərin daxil olmasına imkan yaratmışdır. Həmin müəlliflər sırasında XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin görkəmli şairi Qasım bəy Zakirin adını çəkmək mümkündür. Qasım bəy Zakir yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının müstəmləkə dövrünə münasibətini əks etdirmək baxımından səciyyəvidir və Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə Şimali Azərbaycanda yaranmış yeni rejimin gətirdiyi problemləri satirik üslubda əks etdirmək baxımından seçilir. Onun şeirlərindəki etiraz motivləri Azərbaycan poeziyasında antimüstəmləkə siyasətə qarşı ilk nidalar kimi səslənir:

*Gündə bir gətirir zakoni-tazə,
Fikri budu xəlqi verə güdazə.
Bizdən də məhrəmdir biri knyazə,
Nəməhrəm, füzuli heyvərə, yanşaq.* (Zakir, 2005, p. 22)

“Zakoni-tazə” izafəti Azərbaycan poeziyasında yeni bir məcaz olmaqla yanaşı, müstəmləkə rus idarə üsulunu simvolizə edir və üçüncü misradakı “knyaz” sözü də bütün kolonial məfhumları özündə birləşdirən leksem kimi diqqəti cəlb edir. Digər bir bənddə isə Qarabağın erməniləşməsinə etirazını bildirən şair əslində müstəmləkə əleyhinə də fikirlər səsləndirmiş olur:

*Nə gündə yaradıb xudavənd bizi,
Bir yana apara bilmədik izi.
Gahi Avanesi, gahi Sərkizi,
Gahi də Semyonu görən canımız.*

*Bəy ikən adımız oldu mülkədar,
Daxi mundan belə bizimçün nə var?
Olmazmı mükəddər, sahibixtiyar,
Əvəki, Ərtuni görən canımız.* (Zakir, 2005, p. 44)

Artıq Qarabağ bölgəsinə ermənilər doldurulmuşdur və Çar Rusiyasının Azərbaycanda müstəmləkə siyasətinin “səmərəli nəticəsi” olaraq bölgədə xristian əhalinin sayı artırılmışdır. Satirik şair Qarabağ xanlığının əsilzadə bir nümayəndəsi kimi bu mövcud vəziyyətə etiraz edərək gözünü yağır etməyə başlayan Avanes, Sərkis, Semyon və Artunların timsalında yenə də müstəmləkə vəziyyətindən narahatlıq və narazılığını dilə gətirmişdir.

Klassik ədəbiyyatda, xüsusilə Nizami Gəncəvi qələmində gözəlliyi ilə vəsf olunan Bərdə şəhəri də Çar Rusiyası dönməndə xarabalığa çevrilmişdir və Qasım bəy Zakir “Bərdə xərəbələri” mənzuməsində sətiraltı olsa da, müstəmləkəçiliyə qarşı fikirlər səsləndirmiş, yeni müstəmləkənin milli dəyərlərə münasibətini Şirin obrazı ilə simvollaşdırmışdır:

*Tülək tər lan ovlağıydı bu yerlər,
Bərdə torpağına eyləyim güzər,*

*Görüm qalıbdırmı Şirindən əsər,
Baxım hər tərəfə nigaran gəzim.* (Zakir, 2005, p. 90)

Qasım bəy Zakirin bəzən sətiraltı, bəzən isə açıq şəkildə dilə gətirdiyi mətləblər və məcazlar daha sonra Azərbaycan poeziyasının digər nümayəndələri tərəfindən fərqli səpkilərdə davam etdirilmişdir. XX əsrin ilk onilliklərində baş verən təbəddülatlar, siyasi proseslərdə sosial-demokrat və türkcülük zəminində başlayan hərəkətlər, ikincilərin Turan və milli dövlət anlayışı ilə bağlı konsepsiyaları Azərbaycanın ilk fürsətdə müstəmləkə rejimindən çıxıb müstəqilliyini elan etməsinə səbəb olmuşdur. 1918-ci il 28 may tarixində Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması qısa müddətdə də olsa, rus müstəmləkəçiliyinin sona çatması ilə nəticələnmişdir. Çox böyük siyasi mahiyyət daşıyan bu hadisə milli kimlik şüuru ilə zəngin ədəbiyyatın yaranma səbəblərindən olmuş, Əhməd Cavad başda olmaqla, müsavətçi və milli təfəkkürlü ədiblər və şairlər dərhal yeni məcazlar və ya fərqli mənə yükləri olan metaforlarla¹ yadda qalan mənzumələr qələmə almışlar. Həmin metaforlar içərisində bayraq, şimal və güney olaraq müəyyənləşdirdiyimiz məcazlar Azərbaycan poeziyasında kolonial və postkolonial mərhələlərdə tarixi və ədəbi-mədəni təbəddülatları əks etdirmək baxımından diqqəti cəlb etmişdir.

Əsas hissə / Main Part

1. Bayraq metaforu: Bu metafor həm kolonial, həm də postkolonial mərhələdə aparıcı olmuş, müstəqilliyi, eyni zamanda işğalın gətirdiyi “müstəqilliyi” (müstəmləkəni) simvolizə etmişdir. Bildiyimiz kimi, bayraq milli dövlət anlayışı ilə bağlıdır və onun atributudur. Azərbaycan poeziyasında anadilli şeirin banisi İzzəddin Həsənoğlu yaradıcılığında isə bayraq metaforu Hz. Əlinin ordusu ilə müşriklər arasındakı müharibəni – Əbtal cəngini ifadə edərkən işlədilib:

*Toz içində ələmlər oldu peyda,
Ki, sancaq bayraq ilə toldı səhra* (Altaylı, 2023, p. 756)

Daha sonralar klassik Azərbaycan poeziyasında bayraq sözünə bu baxımdan nadir halda rast gəlinmiş və daha çox ərəb və fars dillərində qarşılıqlarından – *liva*, *ələm*, *dirəfş* kimi ifadələrdən istifadə edilmiş, həmin misralarda isə sözün mənə yükü lirik və ya dini kontekstdə olmuşdur:

Ləxt-ləxt olmuş ikən qəmzə dirəfşini çəkib,
Çarəsaz olmadı bir gün məni-qəmfərsayə. (Füzuli, 2005, p. 256)

Bayrağın dövlət atributu kimi işlənilməsi Azərbaycan poeziyasında 1918-ci ildən sonrakı dövrlərə təsadüf edir. Müsavatçılar cəbhəsində yer alan böyük dramaturq Cəfər Cabbarlı Azərbaycanın müstəqilliyini bayraq metaforu ilə alqışlamış və onun daima ucalarda dalğalanacağına ümid bəsləmişdir:

*Buraxınız, seyr edəyim, düşünəyim, oxşayayım,
Şu sevimli üç boyalı, üç mənalı bayrağı.
Mələklərin qanadımı üzərimə kölgə salan?
Nə imiş bu, aman Allah?! Od yurdunun yarpağı!
Göy yarpaqlı, al çiçəkli yaşıl otlar topasımı?
Xayır, xayır? Çiçək solur, otlar yerdə tapdanır.
Fəqət bizim bayrağımız ucaları pək sevir,
Yulduzlardan hilaldan da yüksəklərdə fırlanıyor.* (Cabbarlı, 2005, p. 63)

Üçrəngli bayraq müstəqillik simvolu kimi Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan şeirində vəsf edilmişdir. Bu bayrağın ucalarda dalğalanması milli şairlər üçün ilham qaynağı olmuş, şəninə bir çox şeirlər yazılmışdır. Məhəmmədəmin Rəsulzadənin “*bolşevik senzurasından azad olaraq*

¹ Məqalədə metafor termini məcaz mənasını ifadə etmişdir. Geniş məlumat üçün bax: Lakoff, G., Johnson, M. Metaforlar (Hayat, Anlam və Dil). Çev.: Gökhan Yavuz Demir. İstanbul: Deniz Ofset Matbaacılık, 2022

mühacirətdə nəşr edilən Azərbaycan ədəbiyyatının” (Rəsulzadə, 1991, p. 81) ən parlaq simalarından biri kimi tanıtdığı Gültəkinin aşağıdakı misraları bunun bariz nümunəsi ola bilər:

*Hür dedim özümə, zəncir qıraraq,
Get də kəməndini cəhənnəmə yak!
Yurdumun müəbbəd nigahbanıdır
Asırlar altından yüksələn bayraq!*

*Bayrağımız ölməz, ölərsə əgər,
Torpağın altına köçər ölkələr.* (Rəsulzadə, 1991, p. 82)

Müstəqil və milli düşüncədə, adətən, bayraq üçrəngli, “müstəqil” lirik təhkiyədə isə al, qırmızı epitetləri ilə təqdim edilmişdir. Bu baxımdan bəzi şairlərin yaradıcılığında hər iki epiteti əks etdirən nümunələrə rast gəlmək mümkündür. İkinci epitetə keçid etmək yolunda bolşeviklərin qarşılaşdıqları çətinliklərin ən başlıcasının ədəbiyyat olduğunu bildirən Rəsulzadə “proletar mədəniyyəti”nin bərqərar olmasında onların yeni bir formul uydurduqlarını da xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Həmin formul isə “formaca milli, məzmunca kommunist” olan bir ədəbiyyat idi. Proletkult mədəniyyətini formalaşdıran sovet cəmiyyətinin yavaş-yavaş milli şairlərin qələmini əks yöndə dəyişdirdiyini mühacirətdən izləyən və təəssüf hissi ilə vurğulayan Rəsulzadə bu barədə yazırdı: “Azərbaycan işçiləri arasından çıxan şair və yazıçıların sayı gündən-günə artmaqdadır. Yazıçıların bu nəslinin “Müsavət” dövründən xəbəri yoxsa da, yenə Cavadın (milli şair Əhməd Cavad nəzərdə tutulur) milli məktəbi təsirinə düşür və milli Azərbaycan ruhunda ədəbiyyat yaradırlar. Nəticədə Azərbaycanın gənc yazıçıları uydurulmuş rus təhlükəsinə qarşı çıxır və “Bağımsız Azərbaycan” şüarını idealizə etməyə başlayırlar. Almas, Əbdül, Müşfiq, Hüseynzadə və başqaları kimi gözəl proletar şairləri bir-bir millətçi olaraq Proletar Yazıçıları İttifaqından və Kommunist partiyasından çıxırlar; indi isə Cavadla birlikdə üç rəngli Azərbaycan bayrağını tərənnüm edirlər” (Rəsulzadə, 1991, p. 94). “Kommunist” qəzetinin 1929-cu ilinə aid sayına istinad edərək fikirlərini bildirən Rəsulzadə Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında yaşanan təbəddülatları vurğulayır və kolonial ədəbi mühitin mənşəsinə sığınan milli şairlərin vəziyyətini təsvir edirdi. Mikayıl Müşfiqin yaradıcılığına aid “Fantan” mənzuməsindəki bayraq metaforu da bu keçid və təbəddülatları əks etdirmək baxımından səciyyəvidir:

*Parlaman üstündə üçrəngli bayraq
Çarpırdı rüzgərə dalğalanaraq:
Baxırdı qəzəblə Cəbi balkona,
Bu izdiham ağır gəlirdi ona:
– Qırdırınız xalqın uşaqlarını
Məgər bu günlərin yoxmu yarını?! (Müşfiq, 2004, p. 118)*

Zəhmətkeş nəslin nümayəndəsi və əsərin baş qəhrəmanı olan Cəbinin həyat yolunu təsvir edərkən bir zamanlar onun üçrəngli bayrağa qəzəblə baxmasını vurğulayan şair, Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, sovet müəllifi olaraq öz təhkiyəsində metaforlara yeni semantik çalarlar gətirirdi. Müşfiq poeziyasında bu baxımdan əməkçi sinfin təsvirində al bayraq/sovet bayrağı metaforları da diqqəti cəlb edir:

*Bircə bizim Bəstiyə bax, ah, bu qadın nə qoçaqdır!
Topladığı pambıq kimi alnı açıq, üzü ağdır.
Hələ Leyla... daha yüksək fəzalara uçacaqdır,
Manya Vətən sərhədində dalğalanan bir bayraqdır.* (Müşfiq, 2004, p. 175)

Qeyd edək ki, Cümhuriyyət şairi, himnin müəllifi olaraq göstərilən Əhməd Cavad yaradıcılığı da bu təbəddülatlardan uzaq olmamışdır. Öncə qeyd edək ki, o, Cümhuriyyət illərində məşhur “Azərbaycan bayrağına” şeirini qələmə almış, bayraq metaforu həmin mənzumədə Turan kontekstində dilə gətirilmişdir:

*Gedərkən Turana çıxdın qarşıma,
Kölgən dövlət quşu, qondu başıma!
İzn ver gözümdə coşan yaşıma -
Dinlətsin dərdini aha, bayrağım!* (Cavad, 2005, p. 127)

“Yol ver türkün bayrağına” adlı şeiri də milli dövlətçilik, milli kimlik və bayraq kontekstində çox böyük rol oynamışdır. Bu mərhələdə onun şeirlərində bayraqa ingilis işğalçılığını da ifadə edən bir metafor kimi müraciət edilmişdir və “ingilis qoşunlarının Bakıya girməsini Ə.Cavad çox böyük kədər və qəzəb hissi ilə qarşılamışdır” (Məmmədli, 2010, p. 130): “Bax, yenə qarşında köksümü açdım / Bakı dağlarına al bayraq sancdım / Sən meydan oxudun, gəldim, ulaşdım / Mərd deyil meydandan qaçan, ingilis” (Cavad, 2005, p. 141).

Onun “Qızım üçün” adlı şeirində isə bayraq metaforunun ikinci anlamı aparıcı olmuşdur, çünki şeir 10 oktyabr 1935-ci ildə, şairin repressiya qurbanı olmasına cəmi iki il qalmış yazılmışdır:

*Səndən sonra, qızım, bir bayram oldu,
İnsanlar axışdı, şəhərlər doldu...
Sevdiyin Bakını döndərdik bağa,
Söykəndi yollarda bayraq-bayraqa.
Lələdən don geydi əmək ölkəsi,
Çulğadı göyləri gəncliyin səsi.* (Cavad, 2005, p. 92)

Qızına dərdini söyləmək istəyən, bütün ürəyindən keçənləri ifadə etməyə ehtiyatlanan, sətiraltı mənalara təhkiyə quran, şeirə “*Ay qızım, bu ömür yaman fırtına*” (Cavad, 2005, p. 89) nidası ilə başlayan şair əslində kolonial mərhələdə daha çox “al bayraq” epiteti ilə vəsf etdiyi üçrəngli bayraqın xiffətini çəkmiş və başqa bir şeirində həsrətini aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdir:

*Çoxdandır ayrı düşdüm
Üç boyalı bayraqdan.
A dostlar, mən yoruldum
Gizlicə ağlamaqdan.* (Cavad, 2005, p. 9)

M.Rəsulzadənin “Mayıs duyğuları” mənzuməsində qeyd etdiyi kimi, şimaldan əsən ruzigar Odlar Yurduunun yaşıl sülənmiş, göy yarpaqlı bayrağını soldurmuş, 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanı bolşeviklər işğal etmiş, səmalarda yeni bayraq – Azərbaycan SSR-nin qırmızı rəngli bayrağı yeni bir kolonial dövrün başlanğıcı olaraq dalğalanmışdır. Səməd Vurğun həmin gün və onun siyasi əhəmiyyəti haqqında aşağıdakı qənaətdə olmuşdur: “1920-ci ilin 28 aprel günü Azərbaycan xalqının əbədi qurtuluş və azadlıq günü oldu. **Bu qədim odlar ölkəsində sosializm inqilabının, Lenin partiyasının al bayrağı dalğalandı.** Xalqımızın yeni, tarixdə misli görünməmiş bir intibah dövrü başlandı. Xalqımız öz maddi və məənəvi mədəniyyətinin sahibi oldu. Azərbaycan ziyalıları qarşısında, şüur və idrakımızın inkişafı üçün, həyat və yaradıcılığımız üçün geniş yollar açıldı, tarixi imkanlar yaradıldı” (Vurğun, 1972, p. 110). M.Rəsulzadə mühacirətdə yazdığı “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı əsərində həmin məsələyə münasibətini bu şəkildə bildirmişdir: “Bu dövrdən başlayaraq azəri və ya Azərbaycan türkcəsi yox, Azərbaycan dili, milləti və ədəbiyyatı vardır. Millət və dinin birləşməsindən yaranan mədəni mühit yox, yalnız kommunist ideologiyası və sovet vətənpərvərliyi vardır. Məhəlli və milli dəyərlər yalnız bu “müştərək və böyük vətənin” mənfəətinə uyğun gəldikdə sayılır və sevilir, əks təqdirdə əzilir və

öldürülür” (Rəsulzadə, 1991, p. 74). Rəsulzadə fikrinin davamında Səməd Vurğunun adını da çəkərək müəyyən şairlərin orden və medal, yaxud yaşamaq naminə 1939-cu illərdən əvvəl yazdıqları poetik nümunələrdən imtina etdiklərini də kolonial mərhələnin bir hissəsi olaraq vurğulayır. Əslində Səməd Vurğunun hələ 15 yanvar 1927-ci ildə qardaşı M.Vəkilova yazdığı məktubdan etibarən bu imtinanın başladığını görürük: “*Məhəbbət, sevgi qadın əfsanələridir. Mən ciddi bir mübariz, bir həyat fərdi olmaq istəyirəm. Hazırlığım vardır. Yenə də sənin köməkliyin olmadan ağır olacaqdır. Şeirlərimdən istəyirsən. Ancaq utanıram, onlar xəstədirlər. Mənə məxsus keçmişin acı xatirələridir. Bu günlərdə yandırmaq istəyirdim...*” (Vurğun, 1972, p. 415). Sovet ədəbiyyatının görkəmli şairinin imtina etdiyi şeir nümunələrinə baxdığımız zaman əslində onlara antimüstəmləkə ruhun hakim olduğunu və milli tarixin əks olunduğunu görürük. (Qeyd edək ki, həm Əhməd Cavadın, həm də Səməd Vurğunun ailə üzvlərinə yazdıqları mətnlərdə sovet mənəşəsi hiss edilir). “Dan ulduzu” və “Səyahət” şeirləri bu baxımdan səciyyəvidir. Birinci şeirdə sanki milli ideologiya və sovet şüarları arasında qalmış şairin tərəddüdləri yer alır:

*Uçurdu dağlara quş kimi ceyran
Boylana-boylana səmada tərlən,
Oxurdu türkülər sevincə pünhan,
Birləşin dedilər, bir şüar gördüm.* (Vurğun, 1972, p. 416)

Bu misralarda şair sanki “türkü” ifadəsi ilə müstəqillik illərinə – Cümhuriyyət dövrünə, “şüar” ifadəsi ilə isə sovetləşmə və kommunizm mərhələsinə işarə edir. O, “Səyahət” adlı şeirində isə “hay” adlandırdığı ermənilərin törətdikləri qətlamlara eyham vurur:

*Laçınlar yuvası haylar ocağı
Kəsilmiş, anacan, vəhşət ayağı.
Yanırkən o gecə birliyin dağı
Titrədi Qafqazın qoynunda ellər.*

*Dayandım Ararat dağında bir az,
Bir qaya zirvəsi oxurdu şahbaz,
O şiddətli qışın sonunda bu yaz
Yuyurdu tozları kükrəmiş sellər...* (Vurğun, 1972, p. 417)

Göründüyü kimi, Ağrı dağını Ararat adlandırırsa da, şair daha sonra məqalə və şeirlərində sovet vətəndaşı qəlibindən çıxış edərək təbliğ etdiyi xalqlar dostluğu ideologiyasını vurğulamır, əksinə hayların Qafqazda etdikləri qətlamlara, soyqırımlara işarə edir. Müstəmləkənin ilk mərhələsində yazılmış bu şeir Azərbaycan poeziyasında repressiya qorxu və vəhşətini təsəvvür etmək baxımından da səciyyəvidir.

Beləliklə, yeni tarixi şərait özünün yeni qanunauyğunluqlarını gətirdi. Belə ki, bu tarixdən etibarən Cümhuriyyətlə, Turanla, türkçülüklə, milli düşüncə ilə bağlı qadağalar tətbiq edildi. Ölkədə bütün üç rəngli bayraqlar məhv edildiyi kimi ədəbiyyata da bu mövzu ilə bağlı qadağa qoyuldu, sovet vətəndaşının “al bayrağ”ının mədhinə başlandı. Lenin ideyaları təbliğ edildi, milli şüur və ideologiya qadağan olundu, xalqlar dostluğu zəminində sovet vətəndaşı obrazı yaradıldı. Həmin vətəndaşın yeni dəyərlər sistemində bayraq “azadlıq və bərabərlik gətirən bir xilaskar” – yoldaş Leninlə birlikdə təqdim edilməyə başladı:

*Bizim bu dünyamıza baharda gəldi Lenin,
Gəlişilə bəşərə təzə həyat gətirdi.
Min əsrlik zülmətin bağrını dəldi Lenin,
Millətlərə ədalət, şöhrət, vüqar gətirdi.*

*Bir mənada səslənir hər dildə bu əziz ad,
Yer üzündə bu adla dəyişir hər gün həyat.
Bu ad parolumuzdur,
Həyat parolumuzdur.
Sirdaşımızdır Lenin,
Qardaşımızdır Lenin!
Qüdrətimizdir bu ad,
Şöhrətimizdir bu ad,
Bayrağımızdır Lenin,
Dayağımızdır Lenin!*(Rüstəm, 1976, p. 63)

Milli şeirdən beynəlmiləl poeziyaya keçiddə bayraq sovet quruculuğunu, Kommunist partiyasını və ideologiyasını, bolşevik təbliğatını əks etdirərək yeni çağlar qazandı və Azərbaycan sovet quruculuğu poeziyasının ən məşhur şairi Süleyman Rüstəmin qələmində isə bayraq metaforu Leninlə eyniləşdirildi. Kolonial şeirin nümayəndəsi olaraq Süleyman Rüstəm yaradıcılığına müraciət etməyimiz əsassız deyildir. Səməd Vurğun onun haqqında yazırdı: *“Biz Sovet Azərbaycanının bütün şairləri Süleyman Rüstəm yoldaşa borcluyuq, çünki o, xalqımıza yabancı olan ədəbi cərəyanlara – pantürkizm, panislamizm və başqa antisovet cərəyanlara qarşı sovet ədəbiyyatının apardığı şiddətli və mürəkkəb mübarizədə birinci olaraq atəş xəttini yarmışdır”* (Vurğun, 1972, p. 6).

Bayraq metaforu Səməd Vurğunun yaradıcılığında da xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. O, “Zamanın bayraqdarı”, “Azadlıq və səadət bayrağı altında” kimi şeirlərində bu məsələyə yer vermişdir. Onun yaradıcılığında bayraq metaforu həm də sinfiliyin rəmzi olmuşdur. Belə ki, Mayakovskinin şeir proqramı olaraq adlandırdığı aşağıdakı misralarda buna uyğun fikirlərini ifadə etmişdir:

*Nəğmə də, şeir də -
bomba və bayraqdır,
Nəğməkarın səsi də
sinfı oyadır... (Vurğun, 1972, p. 209)*

Bir yazısında – Polşada keçirilən konqresdəki təəssüratlarını, müstəmləkə təfəkkürü ilə bağlı fikirlərini qeyd etdiyi məqaləsində müstəmləkə ölkələrdən və insanlardan bəhs edən Səməd Vurğun onların mübarizəsini alqışladığını bildirmişdir: *“Mən konqresdə müstəmləkə ölkələrin nitqlərini böyük heyrat və maraqla dinlədim. Milli-azadlıq və istiqlalıyyət olmayan yerdə mədəniyyət və zəka azadlığının olmadığı və ola bilməyəcəyi haqqında onların səmimi etiqadına mən də şərikəm və bu etiqadı alqışlayıram”* (Vurğun, 1972, p. 91). Göründüyü kimi, antimüstəmləkə fikirlər səsləndirən şairin əslində özü də azad deyildi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, lirik mahiyyətli şeirlərinin bir çoxundan imtina etmişdi, sovet vətəndaşı və şairi kimi sosialist realizmi mövqeyindən çıxış edərək şeirlər yazır, müstəmləkə qılıncının iti tiyəsinin diktəsi onun da yaradıcılığını “formaca milli, məzmunca bolşevik” ruhda formalaşdırırdı.

Səməd Vurğun öz məqalələrində milli metaforların beynəlmilləşməsi məsələsinə də münasibət bildirmiş və vahid sovet vətəninə ayrı-ayrı millətlərin ümumi ideologiya ətrafında imtina etdikləri milli dəyərlərin səbəblərini də izah etmişdir: *“Bu və ya digər bir millətdən olan sovet adamının xarakterini təsvir edən yazıçı nəzərə almaya bilməz ki, onun qəhrəmanının milli xarakteri əsaslı surətdə dəyişmişdir. Həmin qəhrəmanın ayrılmaz, milli keyfiyyətlərindən biri indi proletar beynəlmiləlciliyi olmuşdur. Beynəlmiləlcilik insanın milli xüsusiyyətlərini təsdiq etməklə bərabər, eyni zamanda onu milli varlığın elə bir yüksəkliyinə qaldırır ki, burjua cəmiyyəti belə*

yüksəkliyi heç bir zaman tanımamış və tanıya da bilməz” (Vurğun, 1972, p. 263). Görkəmli şairin qeyd etdiyi xüsusiyyətləri Azərbaycan poeziyasında tətbiq edənlərin başında isə Süleyman Rüstəm gəlmişdir:

*Hər yan bəzənib əlvan,
May, sən nə gözəl aysan.
Dindir məni hüsnünlə,
Solmaz, yeni hüsnünlə.
Al bayrağının rəngi,
Beynəlmiləl ahəngi
Hər qəlbə verir ilham,
Eşqinlə gülür dünyam.* (Rüstəm, 1976, p. 160)

Cümhuriyyətin işğal ayına xüsusi heyranlığını ifadə edən şair öz yaradıcılığında Ə.Əbid kimi onlarla ziyalının qətlinə fərman verən qonşu xalqın nümayəndələrini “beynəlmiləçilik” adı altında qardaş kimi təqdim etmişdir:

*Vətənə, millətə xidmətçin, Varpət,
Sənət sarayında qurdun taxtını.
Səni öz şairi yetirən millət
Al bayraq altında tapdı baxtını.*

*...Bir gün Yerevanda qonağın oldum,
Qardaşlıqdan dedik, şeirdən dedik.
Qızdırdı məclisi odunla odum,
İki dost millətə xeyirdən dedik.* (Rüstəm, 1976, p. 275)

Kolonial mərhələdə Süleyman Rüstəmin “Varpetə” başlıqlı bu şeirində xalqlar dostluğu təbliğ edilmiş və burada bayraq metaforu həmin anlamın simvoluna çevrilmişdir.

Milli forma və beynəlmiləçilik haqqında Rəsulzadənin də fikirləri maraqlıdır: “Sovet İttifaqında çoxdilli mədəniyyətlərin getdikcə ruslaşdırılması bolşevizmin idealıdır. Bu idealı gerçəkləşdirmək istəyən Moskvanın himayəsindən qüvvət alan və siyasi müdaxilənin qaba təzyiqindən faydalanan “Sovetçilik” həyata keçirilir. “Sovetizm” ilə “nasionalizm” arasında sərt bir savaşı alovlanır. Məmləkətdəki mədəni ənənələri himayə etmək istəyən ən kiçik bir hərəkət sovet rejiminə qarşı edilən bir sui-qəsd hesab edilir” (Rəsulzadə, 1991, p. 99). Mədəniyyətin, dilin ruslaşdırılmasını və eləcə də əlifba dəyişikliyi – kiril əlifbasına keçidi millətin faciəsi hesab edən mühacir lider bütün bunların müvəqqəti xarakter daşıyacağını da dəfələrlə vurğulayıb və “Mayıs duyğuları” şeirində ümid və diləklərini aşağıdakı şəkildə dilə gətirir:

*Milli fikir toxumları səpildi,
İslatdı torpağı axan qızıl qan.
Bu əkindən yarınki bir baharda
Əlbət bitər bir yeni Azərbaycan.*

*Şiddətliysə əgər mövsimin qışı,
Yeni bahar, demək parlaq olacaq.
Verdiyimiz qurbanların bahası
Bizə yalnız hürriyyətlə dolacaq.
Tarixin yeni bir gözəl çağında
Qaranlıq qış keçib bahar gələcək.*

Hər hansı bir ilin aydın günündə

Azərbaycan istiqlala erəcək. (Rəsulzadə, 1955, p. 2)

Beləliklə, 1920-ci ilin 28 aprel tarixində ruslar tərəfindən işğal olunan Azərbaycanda müəyyən müddət sonra sosrealizm yeganə yaradıcılıq metodu kimi qəbul edilmiş və bundan sonra şeirlərdə artıq yeni müstəmləkə dövrünün məcazları diqqəti cəlb etməyə, sovet quruculuğu, oktyabr inqilabı, kommunist ideologiyası mədh edilməyə başlanmışdı. Bundan sonra bayraq metaforunun semantik çalarları dəyişmiş, kolonial sistemdə olan bütün şairlər, həm Əhməd Cavad məktəbinin nümayəndələri, həm də Süleyman Rüstəm kimi aparıcı kommunist şairlər və davamçıları SSRİ bayrağı altında əməksevər xalqların dostluq və qardaşlığından bəhs etməyə başlamışdılar. Təbii ki, 70 illik Azərbaycan poeziyasının bu mərhələsində 1950-ci illərdən sonra poeziyada sadəcə forma baxımından deyil, məzmun çalarlarında da milli ruh yaşadılmışdır. Lefortovo zindanında azadlıq və milli mübarizə şairi kimi həbsdə yatan Xəlil Rza, eləcə də vətənpərvərlik şeirləri ilə məşhur olan Məmməd Araz başda olmaqla, sonrakı illərdə də SSRİ bayrağı altında yaradıcı insanlar məngənə içində sıxılmışlar. 1990-cı il 20 Yanvar hadisəsindən sonra isə Azərbaycan poeziyası bütün kolonial metaforlardan imtina etmiş və Azərbaycan Cümhuriyyətinin varisi olan Azərbaycan Respublikasının bayraq başda olmaqla milli atributlarını vəsf etmişdir. Azərbaycan torpaqlarının müəyyən hissəsinin işğalı, Azərbaycanın ictimai-siyasi mühitində qaçqınlar və məcburi köçkünlərlə bağlı problemlər, müharibə və ədəbiyyat kontekstində bayraq metaforunun şəhid çalarları ilə yadda qalmasına səbəb olmuşdur.

2. Şimal metaforu: Azərbaycan poeziyasında bu metafor əslində birinci məcazın davamı kimi yaranmışdır. Bayraq metaforunda olduğu kimi poeziyada bu məcaz da tarixi kontekstdə semantik dəyişmələrə məruz qalmışdır. Əgər postkolonial mərhələdə həmin məcaz işğalı ifadə edirdisə, müstəmləkə zamanı Azərbaycan poeziyasında xoşbəxtlik ifadəsinin rəmzinə çevrilmişdir. Şimal/Quzey/Moskva/Krım/Buzlu Cəhənnəm/Buzlu Yollar kimi ifadələrlə verilən bu metafor bütövlükdə işğalı məcazlaşdırmışdır. Məhəmmədəmin Rəsulzadənin "Mayıs duyğuları" şeirində də şimal bu səciyyəsi ilə yer almışdır:

İlk çağındaydı gözəl mövsimin

Qışdan çıxılmışdı, bahar gəlmişdi.

İyirmi səkkizində idi Mayısın

Azərbaycan istiqlalə ermişdi.

Derkən qopdu bir qasırğa quzeydən,

Baharımız heyhat döndü qış oldu.

Azərbaycan Moskovların əlində

Əsarətin zəhrini dadmış oldu.

Azərilər sarsıldı bu zərbədən,

İstilaya qarşı üsyanlar oldu

İstiqlal bir kərə dadmış millət

"Hürriyyət" fikrinə candan vuruldu. (Rəsulzadə, 1955, p. 2)

Əhməd Cavad yaradıcılığında da şimal qəsbkarlığı, zülmü, əsarəti ifadə edən bir məcaz kimi yer almışdır. Hələ Cümhuriyyət illərində qələmə aldığı misralarda sanki şimaldan gələn bəlaları hiss edən şair onu gəlməməyə çağırırmışdır:

Könüllər bir dəniz, coşdurma onu,

Coşqun könüllərin fırtına sonu!

Sən ey Şimal yeli, gəl etmə bunu!

Yox isə əmrinə uymayan, gəlmə! (Cavad, 2005, p. 129)

“Volqa acları” adlı şeirində isə Əhməd Cavad Turan dünyasının İdil boyunda yaşayan qardaş türklərin müstəmləkə zülmündə əsarət və səfalət içində olduğunu yenə də şimal metaforu ilə təsvir etməyə çalışmış, minlərlə insanın qan ağladığını dilə gətirərək quzeyin öldürücü səciyyəsinə vermişdir:

Gəlir Şimaldan bir aclıq səsi,

O bəxtsiz fəryadın yoxmu kimsəsi?

İdil boylarında yeni bir Tiran,

Minlərlə insana ağladıyor qan.

Bu qış həyatından qabarlı əllər,

Səadət yerinə əsiyor yellər... (Cavad, 2005, p. 216)

Mikayıl Müşfiqin “Buzlu yollar” adlı şeirində isə Sibirin təsviri verilmiş, sətiraltı mənalarla şimal ölkəsi tənqid edilmiş və yeni doğan hər günəşi müstəmləkə buzunun dondurduğu vurğulanmışdır. Sibir xanlığını Qafqazı işğal etməzdən çox illər öncə müstəmləkəyə çevirən ruslar bu bölgənin maddi sərvətlərinə sahib çıxmış, repressiya illərində isə milli düşüncəli insanların cəhənnəminə çevirmişlər.

Hər tərəf buz içində, buzdur hər tərəf,

Qorxur günəş də orda olmasın tələf,

Yan verib keçir,

Üzünü qorxa-qorxa göstərib keçir. (Müşfiq, 2004, p. 137)

Şimal metaforuna xüsusi olaraq yer verən şairlərdən biri də Gültəkin olmuşdur. Əmin Abid Gültəkin Rəsulzadənin şah əsər olaraq adlandırdığı “Buzlu cəhənnəm” şeirində repressiya qurbanlarını yad etmiş, şimalı qaniçən və qatil olaraq təqdim etmişdir. Sibirin buzlu cəhənnəmində can verən millət oğullarının acı taleyindən lövhələr şəklində yazılmış şeirdə şimalın ölüm düşərgələri təsvir edilmişdir.

Sibirya, ey soyuq və qorxunc dəniz

Şimalın köksündə uyuma səssiz,

Qalx, bir müsafirin gəldi, diqqət et:

Sənə hədiyyələr gətirdi – vəhşət!..

Əlinin buzunu eşqlə ərit,

Çıx, acıyan qəlblə qucağını aç.

Hədiyyən bir dəmət saralmış igid

Hamsı bitkin, hamsı xəstə, hamsı ac. (Rəsulzadə, 1991, pp. 84-85)

1938-ci il 23 iyun tarixində Tevosyan və Meşeryakovun əmri ilə həbs edilən Gültəkin həmin ilin 21 oktyabr tarixində güllələnmiş, Şimalın ölümə susdurduğu repressiya qurbanlarından olmuşdur (Şimşir, 2011, p. 159). Repressiyadan öncə vəfat edən müsavətçi şair Cəfər Cabbarlı isə oxucularını Şimalla mücadiləyə səsləmiş və əsarətə son qoyulmasını təbliğ etməyə səsləmişdir:

Döndər günəşin atəşə, saç Qərbə, Şimalə!

Topla nə gücün varsa, giriş qəti cidalə!

Ya haqqını al, ya əbədi öl, laməhalə

Qoy gülləri ya qan sulasın, yaxud ədalət,

Qoy ya bəşəriyyət yaşasın, yaxud əsarət! (Cabbarlı, 2005, p. 72)

Almas İldırımın da “Qürbətə” adlı şeirində şimal metaforu vəhşi qurd epiteti ilə verilmişdir. O, Vətəndən uzaqlarda hicran ağrısı ilə qələmə aldığı misralarda gələcəyə ümidini də ifadə etmişdir:

*Mən torpağı atəslə yoğrulan bir diyarın,
Doğdum yad çəkmələrlə tapdanan yaxasında.
Ömrümü udub keçən hər qışın, hər baharın,
İçində mən ağlaram yalnız onun yasında...*

*Yox, mən ölmək istəməm, görmədən doğma yurdu,
Mən orda ağlamışam, mən orda güləcəyəm.
Elə et, sevinməsin Kremlin vəhşi qurdu,
Mən tufanla doğmuşam, tufanla öləcəyəm!* (Rəsulzadə, 1991, p. 84)

Digər bir şeirində isə Almas İldırım şimaldan gəlmiş yadların Xəzərin qoynunda gəzməsini, özünün isə diyarbədiyar düşməsini kədər hissi ilə vurğulamış, şimal yad ünsür çaları ilə verilmişdir:

*Bax nə deyir yenə bu coşğun Xəzər,
Qoynunda Şimaldan gələn yad gəzər,
Bu bir dərd ki, məni ömrümcə əzər,
Salır məni haldan-hala, əlvida... (İldırım, 2004, p. 44)*

Sovet şeirinin carçısı Süleyman Rüstəm yaradıcılığında isə şimal metaforu milli poeziyadan tam əks mənası ilə fərqlənmiş, daha çox böyük qardaş adlandırdığı rusların timsalında quzeydən doğan günəşi simvollaşdırmışdır:

*Qəlbim dərya kimi dalğalandıqca,
Aşır sahilləri sözüm, a dostlar!
Bir sönməz günəşdən nur alım deyər,
Dikilir Kremlə gözüm, a dostlar!*

*Kremlin bürcündən doğan günəşin,
Qaranlıq gecəni boğan günəşin,
Ellərin əlini sıxan günəşin
Eşqiylə səslənir sazım, a dostlar!* (Rüstəm, 1976, p. 138)

Səməd Vurğunun yaradıcılığında şimal metaforu eyni zamanda təbəddülatlar yaşayan şairin təlatümlü ömür yolunu da rəmzləşdirmişdir. 10 yanvar 1929-cu ildə qardaşına müraciətlə qələmə aldığı yazısında “Hərəkət” adlı yeni bir əsər üzərində işləməsindən bəhs edən şair həmin mənzumənin bir parçasını məktuba da əlavə etmişdir. Həmin şeirə nəzər saldıqda görürük ki, şimal metaforu bu mənzumədə kommunist ideologiyasını ifadə etmişdir:

*Hərəkət!
Hərəkət!
Bu gün damarlarımı dolanan bu qan,
Heç də dünənkinə bənzəmir, inan!
Fəqət mən yenə
Enərək gecənin dərinliyinə
Hər gün gəzdiyim ucsuz, bucaqsız,
Odsuz, ocaqsız,
Tikanlı yolların yolçusuyam.*

Hərəkət!

Hərəkət!

Dalğalı dənizlər son sürətilə

Gəmirir sahili

Əsrin bu ağır ili,

Güldürmək istəyir yarını,

İncilin, Quranın yarpaqlarını,

Sovurur göylərə şimal yelləri... (Vurğun, 1972, pp. 422-423)

Postkolonial və milli düşüncədə şimal, adətən, ədalətsizliyi və işğalı simvolizə etmişsə, kolonial şəirdə səadət, xoşbəxtlik rəmzi kimi təqdim olunmuşdur. Xəlil Rza isə azadlıq carçısı kimi Moskvada zindanda yatmış və kolonial mərhələnin sona çatacağı ümidilə şeirlər yazmış, şimalı canavar metaforu ilə yad etmişdir:

Bir bax, öndə, arxada paqonlular dayanıb,

O da fələk dustağı... çoxu naçar dayanıb.

Şimaldayıq, dizəcən ləkəli qar dayanıb

Qoltuqlara sığır burda bahar, burda yaz,

Canavarlar önündə, gülüm, ağlamaq olmaz! (Rza, 2005, p. 56)

Beləliklə, şimal metaforunun məna qatlarında rus məfhumu başda gəlsə də, milli şairlərdə əsarəti və cəhənnəmi, kommunistlərdə isə azadlığı və cənnəti simvollaşdırmışdır. M.Rəsulzadə isə sovet təbliğatında Babək obrazının çox qabardılmasını da şimal metaforu ilə əlaqələndirmişdir. O, Rusiyada rus vətənsəverliyinin Aleksandr Nevski, Minin-Pojarski, Suvorov, Kutuzov, Boqration kimi qəhrəman və tarixi sərkərdələrinin yüksək təqdimi fonunda Azərbaycanın tarixi qəhrəmanlarının, başda Cavad xan olmaqla yasaqlanmasının kommunist ideologiyasından qaynaqlandığını izah etmişdir. Sovet tarixşünaslığında tarixin dərinliklərinə enilərək Babəkin ideallaşdırılmasını da bununla əlaqələndirmişdir: “*Babək islamıyyətin düşməni idi. Bir islamıyyətin ki, indiki şəraitdə “kommunizm”ə az əngəllər törətmir. Babək Azərbaycanı Şimala deyil, Cənuba qarşı qoyurdu. Bu halda da o, Sovetlər Birliyinin ehtimal olunan düşməninə qarşı savaşın rəmzi ola bilər*” (Rəsulzadə, 1991, p. 100). Beləliklə, şimal bütün çalarları isə müstəqilliyi boğan bir metafor olmuşdur.

3. Güney metaforu: Bu metafor Azərbaycan şeirində həm kolonial, həm də postkolonial mərhələdə eyni məzmun səciyyəsi ilə seçilir. Daha doğrusu, kolonial mərhələnin öndə gedən şairləri Süleyman Rüstəm və Səməd Vurğun yaradıcılığında da bu metafor milli mübarizə rəmzinə çevrilmiş və hər iki şair öz yaradıcılığında Güney Azərbaycan mövzusunə xüsusi yer vermişdir. Səməd Vurğunun 1949-cu ildə qələmə aldığı “Qəhrəmanlara eşq olsun!” adlı məqaləsi milli ritorika ilə qələmə alınmışdır və yazının sonundakı şeirdə, hətta o dövr poeziyası üçün səciyyəvi olmayan şəhid sözü işlədilmiş və Arazın o tayındakı milli hərəkət alqışlanmışdır:

Uğur olsun! Uğur olsun azadlığın karvanına!

Min eşq olsun! Min eşq olsun şəhidlərin al qanına.

Uğur olsun, bu qurtuluş ordusunun səfərinə,

Hər bugünkü çağırışına, hər sabahkı zəfərinə...

Qan qardaşım! Can qardaşım! Sən yardıqca o zülməti

Qoca Şərqə bayraq çəkir qurtuluşun şəriyyəti... (Vurğun, 1972, p. 137)

Əslində Səməd Vurğun da öz növbəsində milli şüur məsələsinə toxunmuş, lakin dövrün ideoloji fikrinə görə bunu marksist mövqedən dəyərləndirmiş və “sovet milli iftixar hissi” (Vurğun, 1972, p. 76) konsepsiyasından çıxış etmişdir.

Süleyman Rüstəm yaradıcılığında da cənub mövzulu şeirlər xüsusi olaraq yer almışdır. Cənub şeirləri başlığı altında silsilə şeirləri ilə Azərbaycan ədəbiyyat tarixində yer alan şair İkinci Dünya müharibəsinin sonunda Sovet Ordusu ilə birlikdə bir qrup ziyalı ilə Təbrizə getmiş və orada fəaliyyət göstərmişdir. O, kommunist şair kimi bolşevizmi şeirləri ilə təbliğ etmiş, bütün yaradıcılığı boyu buna çalışmışdır. Eyni zamanda Arazın o tayındakı qardaşlara həsrət ifadə edən şeirləri ilə də yadda qalmışdır:

*Məni qınamayın xəyala dalsam,
Ötən günlərimi yadıma salsam.
Vətəndə, qütbətdə, hər yerdə olsam,
Ürəyimə Araz qırağındadır.* (Rüstəm, 1976, p. 42)

Təbrizə həsr etdiyi diqqətəlayiq şeiri ilə yanaşı, digər mənzumələrində də Süleyman Rüstəm iki yerə parçalanmış Vətəndən bəhs etmişdir:

*Təbriz deyib qan ağlayan,
Şəhidlərə yas saxlayan.
İnsanlara bel bağlayan
Məsləkdaşın ətir saçan bir gülşənin şairidir,
İki yerə parçalanmış bir vətənin şairidir.* (Rüstəm, 1976, pp. 82-83)

Və ya:
*Vaxtında dünyadan köçdüyüm gündə,
Tutsun tabutumdan o taylı əllər.
Yasin əvəzinə qəbrim üstündə,
Bir vüsəl mahnısı oxusun ellər!* (Rüstəm, 2005, p. 9)

O, məzarının üzü Təbrizə qazılmasını vəsiyyət etdiyi bu şeirində qiblə yerinə Arazın o tayını arzulamış, vüsəl günündə, heç olmasa, qara torpaq altından qarşı sahiləki qardaşları görməyi ən böyük diləyi olaraq ifadə etmişdir.

İkiyə bölünmüşlük güney metaforunda şimaldan fərqli olaraq eyni yanaşmaların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Təbii ki, kolonial mərhələdə milli şairlərin də yaradıcılığında Təbriz və Güney Azərbaycan mövzusu xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

*Qaldır üzündən qara hicabı, gülüm,
Dinləmə gəl o qəmli, boğulmuş səsi,
Çıx buludlar içindən, qalma örtülü,
Solmasın sinəndəki Təbrizin gülü...* (İldırım, 2004, p. 98)

Təbrizin gülünün vəziyyəti həm kommunist, həm də milli şairləri eyni dərəcədə narahat edən problem olmuşdur. Süleyman Rüstəmin də “Təbrizli gözələ” adlı şeirində cənublu dilbər vəsf edilmiş, şairin bir çox şeirlərində bütövləşmək arzusu ifadə edilmişdir.

Məhəmmədəmin Rəsulzadə də bütün ömrü boyunca bu məsələyə həssas yanaşmış, İranda yaşayan türklər haqqında araşdırma aparmış, “İrani-nou” adlı qəzet nəşr etdirmiş, “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində isə İranda öz milli kimliyini unudan şəxsləri ittiham etmişdir: “*Bir çox zaman azərbaycanlılar öz türklüklərini və türk soyundan gəldiklərini bilməyərək xalis iranlı kimi özlərini hiss etdilər. İranlı kimi düşünüb iranlı kimi yaşadılar. Bu, o zaman idi ki, bütün Türk aləmi az-çox İran təsirində idi, o zaman idi ki, Sultan Səlim farsca şeirlər yazıb oxuyur, az qalırdı bunu rəsmi dil elan etsin*” (Rəsulzadə, 1991, p. 33). Göründüyü kimi, güney metaforu kolonial və postkolonial mərhələdə məzmun çalarlarına görə bir-birindən fərqlənməmişdir. Pişəverinin başçılığı altında 21 Azər hərəkatının baş verməsi və SSRİ-nin dəstəyi ilə ideoloji yönümlü işlərin aparılması isə bu mövzuda şeirlərin daha çox qələmə alınmasına rəvac vermişdir. Moskvanın diktəsindən çıxan

hərəkətin milli yön alması və uğursuzluqla nəticələnməsi siyasi baxımdan özünəməxsusluğu ilə yadda qalsa da, hər iki cəbhədən ədəbiyyat adamlarının şeirləri bütövlük arzularını qüvvələndirmişdir. İstər milli, istər beynəlmiləl düşüncədə olan şairlər bu metafora eyni yanaşmış, yaxın mənalar yükləmişlər. Xüsusilə də postkolonial mərhələdə Təbriz adlı övladı şəhid olan Xəlil Rzanın yaradıcılığında bu metafor həsrəti və kədəri ifadə etmiş, o, 1992-ci ildə qələmə aldığı şeirdə həm də milli mübarizə ruhunu əks etdirmişdir:

*Nəçin sənə qıydı fəlak?
Çiyinəmi qondu mələk?
Salam, döyüşün mübarək,
Salam, Təbrizim, Təbrizim!*

*Düşmənlərdən öc alası,
Millətimin ər balası,
Təbrizimin ərək qalası,
Qalam, Təbrizim, Təbrizim!* (Rza, 2005, p. 86)

Göründüyü kimi, həm sovet, həm də postsovet müəlliflərin və eləcə də mühacir şairlərin qələmində güney metaforu eyni zamanda şəhid simvolu ilə birlikdə təqdim edilmişdir. Bütün şairlər vahid Azərbaycan arzusundan çıxış etmiş və milli bütövlüklə bağlı duyğularını ifadə etmişlər. Bu baxımdan Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan” poeması da xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan şeiri müstəqillik və müstəmləkəçilik dövrlərində tarixin gedişatına görə təbəddülatlardan keçmiş, öz fikrinə sadıq olanlar güllələnmiş və ya sürgün edilmişdirlər. Klassik mərhələdə bayraq digər metaforlarla müqayisədə arxa planda qalmış, anlam dairəsi dövlətçilik ənənəsindən uzaq olmuşdur. Cümhuriyyətin yaranması ilə bayraq metaforu siyasi çarları ilə yadda qalmış, Əhməd Cavad başda olmaqla bir çox milli şairlər bu məcaz vasitəsilə müstəqillik ideyalarını təbliğ etmişlər. Qısa müddət sonra Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqut etməsi ilə bayraq metaforu bir tərəfdən işğal sözü ilə semantik paralelliyi aktuallaşdırmış, digər tərəfdən Cümhuriyyət əqidəli şairlərin və mühacirlərin arzu və ümid rəmzinə çevrilmişdir. Bundan sonra Məhəmmədəmin Rəsulzadə kimi mühacirlər və Azərbaycan SSR-nin daxilində yaşayan milliyətçilər üçrəngli bayrağın süqutunu milli faciə olaraq qəbul etmişlər. Cümhuriyyətin süqutu haqqında “Mayıs duyğuları” şeirini qələmə alan Rəsulzadə qütbətdə yaşasa da, Azərbaycanın kolonial ədəbiyyatını izləmiş və məqalələrində rus işğalçılığını pisləmişdir. Almas İldırım yaradıcılığında da bu motivlər diqqəti cəlb etmişdir. SSRİ sərhədləri daxilində yaşayan şairlər isə 1937-ci il repressiyasına doğru sosrealizmin diktəsindən kənarda qala bilməmişlər.

Süleyman Rüstəm kommunist şair olması ilə fəxr etmiş, milli olanlara qarşı cəbhə açmış, mənzumələrində qırmızı bayrağı mədh etmişdir. Səməd Vurğun yaradıcılığında bayraq məcazına dəfələrlə müraciət edilmiş, “Zamanın bayraqdarı” poemasında bu metafor sovet səciyyəsi ilə başlıға çıxarılmışdır. Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad kimi şairlər isə kommunizmin ədəbi mənəşəsində sıxılmış, sovet quruculuğunu da təsvir edən şeirlər qələmə almışlar. Şimal və bayraq metaforları Azərbaycan poeziyasında müstəqillik və müstəmləkəçilik düşüncəsinin əks qütbləri kimi bir-birini inkar etmişdir. Milli düşüncədə şimal/Moskva/Kreml/quzey işğalı, qaranlıq, kommunist yaşamada isə qurtuluşu/işıqlı aləmi/günəşi/aydınlığı simvollaşdırmışdır. “Buzlu cəhənnəm” şeirində birinci məna öz əksini tapmışdır.

Güney metaforu isə hər iki cəbhədən olan şairləri birləşdirmişdir. Digər iki metaforda bolşevik mövqeyindən çıxış edən Süleyman Rüstəm də güney məcazında sovet diktəsi ilə olsa belə, milli mövqedən çıxış etmiş və bütövlük arzularının güclənməsində özünəməxsus rol oynamışdır.

Postkolonial mərhələlərdə – 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulduğu zaman milli dövlətçiliklə bağlı metaforlar yaradılmış, 1990-cı ildən sonra isə bütün kolonial metaforlardan imtina edilmiş, Qarabağ müharibəsi dövrlərində poeziyada bayraq və şəhid metaforları daha çox diqqət cəlb etmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Altaylı, S. (2023). *Kitab-ı Siretûn Nebi*. Altın Ordu Yayınları.
2. Cabbarlı, C. (2005). *Əsərləri* (Vol. Dört cildə). Şərq-Qərb.
3. Cavad, Ə. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.
4. Füzuli, M. (2005). *Əsərləri* (Vol. Altı cildə). Şərq-Qərb.
5. İldırım, A. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Öndər nəşriyyat.
6. Məmmədli, A. (2010). *Əhməd Cavad və Türkiyə*. Elm və Təhsil.
7. Müşfiq, M. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.
8. Rəsulzadə, M. (1955). Mayıs duyğuları. *Azərbaycan*, 12. (Ankara)
9. Rəsulzadə, M. (1991). *Əsrimizin Səyavuşu*. Gənclik
10. Rüstəm, S. (1976). *Seçilmiş əsərləri* (Vol. iki cildə). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
11. Rüstəm, S. (2005). *Seçilmiş əsərləri* (Vol. Üç cildə). Şərq-Qərb.
12. Rza, X. (2005). *Seçilmiş əsərləri* (Vol. iki cildə). Şərq-Qərb.
13. Şimşir, S. (2011). *Azərbaycan'da Kızıl Soykırım*. İQ Kültür Sanat Yayıncılık.
14. Vurğun, S. (1972). *Əsərləri* (Vol. Altı cildə). Elm nəşriyyatı.
15. Zakir, Q. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Avrasiya press.